

Мусій В. Б.

<https://orcid.org/0000-0002-9641-7753>

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ РИШАРДА КАПУСЦІНСЬКОГО У КНИЗІ «ГЕБАН»

Об'єкт статті – книга Ришарда Капусцінського «Гебан». Більшістю критиків констатується її незвичність для репортера: йдеться про переважання авторського коментаря над інформуванням, відхід від фактографічності та тяжіння до літературного стилю. Ураховуючи прихильність Капусцінського до естетики «нового журналізму», у розвідці проаналізовано його прагнення репрезентувати своєрідність духу Африки та донести це світовідчуття до читача. Мета статті – вивчити стратегії автора «Гебана», завдяки яким він включає свого читача у процес спільного осмислення сутності тих процесів, які пояснюються особливостями світорозуміння африканців, їхніми віруваннями, характерами, їхнім минулим і тим, що відбувається в Африці. Серед комунікативних стратегій Капусцінського розглянуто використання ним запитальних конструкцій (питання – відповідь, риторичне питання, ланцюжок питань без відповіді), поєднання понятійного (термінологія) та художнього (засоби художньої виразності), ускладнення вербальних конструкцій однорідними мовними засобами (ампліфікації). Основну увагу сфокусовано на ролі семантичних опозицій у презентації найбільш показових рис явища у максимально стислій формі. Ключовими семантичними опозиціями в книзі визначено такі: «Африка – Європа» (африканці – представники інших країн), «минуле – сьогодні» («минуле – майбутнє»), а також ті протиставлення, які демонструють драматизм внутрішніх протиріч (між окремими країнами африканського континенту, між населенням та природним середовищем, між населенням тих частин континенту, яким вдалося зберегти свої традиції та власний устрій, з одного боку, і населенням тих частин Африки, які пережили колоніальну гезу та вплив апартеїду). Увагу також сфокусовано на ролі опозицій на структурному рівні окремих частин «Гебану». Запропоновано висновок про діалогічний характер процесу комунікації Ришарда Капусцінського зі своїм читачем.

Ключові слова: публіцистика, комунікативні стратегії, семантична опозиція, концептуальність, понятійний апарат, художнє, Ришард Капусцінський.

Постановка проблеми. Книга «Гебан» – результат багаторічної репортерської роботи Ришарда Капусцінського в Африці. Її назва є віддзеркаленням сприйняття журналістом цього континенту: чорний колір ебенового дерева асоціюється із кольором шкіри корінного населення, а його надзвичайні міць – із витримкою, силою, спроможністю африканців.

Відомо, що ця книга викликала численні дискусії, які головним чином торкалися проблеми співвідношення факту та вигадки в описах Африки. Але й сам Р. Капусцінський не приховував, що подорожі цікавлять його насамперед як можливість сформулювати власну концепцію подій, відчаїв, національної специфіки різних частин світу. В одному із інтерв'ю він зізнався, що найцікавішими для нього є такі подорожі (репортерські, етнографічні, антропологічні), «які мають на меті дати кращі знання

про світ, історію, зміни, що відбуваються, і ділитися ними». Вони «вимагають зосередження та уваги», але сприяють кращому урозумінню світу та «законів, які ним керують» [1, с.10]. Саме тому ми звернулися до вирішення проблеми форм прояву концептуальності однієї з його книг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найчастіше до концептуальних досліджень звертаються мовознавці, представники когнітивної лінгвістики або лінгвокультурології (Єрмоленко С.Я., Кононенко В.І., Приходько А.М., Слухай Н.В., Снігирьова А.М. та багато інших авторів). Ключовими поняттями, якими оперують науковці, є «концепт», «концептосфера», «концептосистема», «гештальт» тощо. Серед найважливіших завдань у галузі концептуальних досліджень Л. Шевченко називає вивчення процесів «декодування, розгортання та актуалізації концептних структур», особливостей

«закріплення їх елементів за певними вербальними засобами реалізації» [4, с. 55]. Як домінуючу категорію публіцистичного дискурсу концептуальність розглянула Л. Супрун, яка сфокусувала увагу на тих універсальних дискурсивних концептах, особливих формах пізнання дійсності, що «утворюють своєрідну “модель світу”, або “картину світу”» [3]. Ми у нашій статті, виходячи з того, що концептуалізація це вид мисленнєвої діяльності, скерованої на формування розуміння сутності соціально значимих явищ, розглянемо «Гебан» Ришарда Капусцінського на іншому рівні – лексичних виражальних засобів, синтаксичних фігур. Вони, як і концепти, які складають вербальний твір як окрему модель світу, проникли авторською модальністю.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити комунікативні стратегії, які дозволили Ришарду Капусцінському в книзі про соціальні, політичні події, про особливості побуту та світосприйняття африканців максимально лаконічно і у той же час переконливо виразити своє уявлення про дух Африки і залучити читача до діалогу думок.

Виклад основного матеріалу. Серед головних комунікативних стратегій, скерованих автором книги «Гебан» на вплив на свідомість та почуття реципієнта-читача, значне місце належить запитальним конструкціям. Це може бути форма – «питання - відповідь» або риторичне питання або – постанова - низка питань. Так, ніби випереджаючи питання читача, на що схожий автовокзал в Аккрі, він повідомляє, спираючись на свого роду аперцепцію: «Найбільше він нагадує табір великого цирку, який зупинився на короткий постій. Різні барви, звучить музика» [2, с.24]. Це можуть бути риторичні питання: «Чи думали ми, що люди Півночі становлять на нашій планеті виразну меншість?» [2, с.13]. Але найчастіше це все ж низка питань. Ніби запрошуючи читача до спільних пошуків відповіді, він пише, дивлячись на громаду африканців, яка «чекає завмерло»: «Що в цей час відбувається в їхніх головах? Не знаю, не маю поняття. Вони думають? Мріють? Згадують? Снують плани? Медитують? Перебувають у засвітах? Важко сказати» [2, с.28]. Подібна текстова конструкція цілком відповідає зізнанню автора у тому, що для нього Африка – це світ, якого він не знає і, можливо, ніколи не зрозуміє [2, с.33]. Але він не відмовляється від пізнання, керуючи тим самим і читачами, які також мають намагатися усвідомити, чим і яким є цей континент. І тому він постійно підкреслює: я слухаю, я спостерігаю, я питаю... Так, зокрема, він пише: «Я чую людей, чий обличчя, виразні й лискучі, наче вирізьблені з гебану, занурені у нерухому темряву»

[2, с.355–356]. Хоча, безумовно, Р. Капусцінський не тільки придивляється, але й пропонує власні думки та оцінки.

Про авторську концепцію того, що відбувається в Африці, можна судити й шляхом аналізу тезаурусного рівню його книги, а саме – кількості разів використання лексики соціально-політичного поля. Так, наприклад, на поняттєвий характер структури частини під назвою «Структура клану» вказує вже її заголовок, який налаштовує на аналіз. Хоча у першому абзаці ключовим поняттям є «таємниця», причому така, що тяжіє до міфопоетичного трактування («лабіринт», «загадка»), а у другому і третьому міфопоетичне доповнюється художнім, авторським, коли надається опис появи сонця: «Ні, його хтось викидає вгору, як м'яч! Ми відразу бачимо вогняну кулю так близько, аж відчуваємо певний страх. До того ж куля суне в наш бік, вона наближається. Поява сонця спрацьовує як постріл стартового пістолета: місто відразу зривається з місця!» [2, с.35]. Але у подальшому автор переважним чином застосовує термінологію із галузі «соціально-політичні процеси» (поняття «колоніалізм», «апартеїд», «панафриканізм», «ідеологія, яка підтримує систему колоніального панування», «клан», тощо), яка, у свою чергу, мотивує й соціально-психологічні процеси, що також описуються за допомогою понять («комунікаційні перешкоди», «комплекс меншовартості», «стрижень відносин» тощо). Все це спонукає й читача заглибитися у аналітичну працю.

Однією з показових для стилю Ришарда Капусцінського комунікативних стратегій впливу на читача є використання повторів, зокрема – такого засобу як ампліфікація. Іноді йому достатньо переліку ознак для того, щоб створити образ. Наприклад, коли він опиняється в Ітангу, де протягом кількох років існував табір біженців, то пише: «Наші авта, хоча це й потужні позашляховики, вже давно застрягли в болоті, загрузли в чорному липкому тісті й стоять по-чудернацькі перехилені, знерухомлені у рівчаках, калюжах і вибоїнах. (...) У траві при дорозі я бачу людину: сидить зігнута, згорблена, дрижить від малярії, не простягає рук, не жебрає, дивиться на нас поглядом, у якому немає ані прохання, ані навіть цікавості» [2, с.218]. Тут повторюються «застрягли ... загрузли»; «в болоті ... в чорному липкому тісті»; «перехилені, знерухомлені»; «у рівчаках, калюжах і вибоїнах»; «зігнута, згорблена, дрижить... не простягає.., не жебрає, дивиться»; «ані прохання, ані ... цікавості». Повтори посилюють емоційність опису, а також позбавляють від необхідності коментарів. Читач і так вже все уявляє.

Серед авторських комунікативних стратегій слід назвати й образність, за допомогою якої складається картина континенту в книзі Р. Капусцінського. Так, зокрема, символом незламності духу Африки для автора є не тільки гебан, але й слон. «Бо слона, – як пояснює один із танзанійців, – не може перемогти жодна тварина. Ні лев, ні буйвіл, ні змія» [2, с.364]. Образ світанку, яким Р. Капусцінський завершує свою книгу, також є символічним, знаком надії, початку чогось нового, невиключно – кращого.

Найбільш показовим для риторичного впливу тексту на читача є в «Гебані» використання семантичних опозицій. Їхню систему можна розглянути на тематичному рівні (роль протиставлень у розкритті ключових тем, мотивів, образів), а також на рівні побудови тексту (співвідношення його частин). Почнемо з тематичного рівню.

За своєю частотністю показовими є такі опозиції: «учора – сьогодні» («Початок, зіткнення, Гана'58»), «раніше – тепер» («Мадам Дюф повертається додому», «Серце Кобри», «Застигаюче пекло», «Анатомія державного перевороту»), «Європа–Африка» («Початок, зіткнення, Гана'58», «Дорога в Кумасі», «Структура клану», «Мадам Дюф повертається додому», «Сіль і золото», «У тіні дерева, в Африці»), «людина – навколишнє середовище» («Дорога в Кумасі», «Серце Кобри», «Лінива ріка»), «індивідуалізм – клановий устрій» («Структура клану»), «убогий та принижений – обраний на високу посаду» (Я, білий) та низка інших. Якщо ж систематизувати ці опозиції, можна дістатися висновку, що ключова роль у книзі «Гебан» належить опозиціям «минуле – майбутнє», «Африка – інші країни», а також тим, що віддзеркалюють внутрішні протиріччя в Африці. І кожна з них так чи інакше наближає нас до характеру урозуміння автором духу Африки. Зокрема, чим вірування, ставлення до навколишнього світу і до самих себе, поведінка тощо відрізняють європейця та африканця. В одному із інтерв'ю Ришард Капусцінський наступним чином сформулював своє бачення різниці між двома культурами: «Коли я перебуваю серед кочовиків у Сахарі, маю до них велику повагу, бо якби я був на їхньому місці, без знання їхньої культури, їхніх способів виживання, просто загинув би. Уся європейська цивілізація небагато стала би мені в пригоді. Мої знання, те, що я читав Спінозу чи Канта, ні до чого там не припадуться. Там я мушу опанувати зовсім інший тип знання, щоб уміти вижити. Тільки вижити, повторюю, не щоб іще щось зробити. Саме життя є максимальним зусиллям у тих умовах. Це знання, звичайно, не є творчим, не створює нового покоління комп'ютерів, нових наукових відкрит-

тів, але воно не менш гідне пошани» [1, с.51–52].

Опозиція «Африка – інші країни» з'являється вже у першій частині книги «Початок, зіткнення, Гана'58». «Біла людина, – зауважує автор, – серед цих пальм, ліан, у цьому буші та джунглях виглядає якимось дивним і недоладним вкрапленням. Біда, слабка, з просяклого потом сорочкою, злипленим волоссям. Її постійно мучить спрага, відчуття безпорадності, хандра. Вона постійно боїться: боїться комарів, амеб, скорпіонів, змії, – все, що рухається, наповнює її страхом, жахом, панікою. Місцеві – навпаки: зі своєю силою, гармонійністю та витривалістю – вони рухаються природно, вільно, в темпі, встановленому кліматом і традиціями...» [2, с.14]. Але поки що ця опозиція підкреслює те, що на поверхні, ззовні, що одразу кидається в очі. У подальшому автор заглиблюється на особливостях світосприйняття, зокрема – різниці у ставленні до часу, до простору білих та місцевого населення. І нарешті порушує питання їхнього протистояння, обумовленого системою колонізації та апартеїду. Причому, вирішує це питання не тільки з боку європейця, який вважає неприпустимим апартеїд, але й намагається стати на точку зору африканця, який ніби застерігає білого: «Не тільки я, чорний, не можу до тебе зайти, а й ти, білий, якщо хочеш залишитися цілим і не відчувати загрози, краще не заходь до моєї ділянки!» («Я, білий») [2, с.52], а коли білий повідомляє, що його країна також «упродовж ста тридцяти років ... була колонією трьох чужоземних держав» [2, с.53], сміється, крутить пальцем біля скроні. Але подібна реакція містить у собі позитивний момент: африканець наполягає на власній суверенності.

У цьому плані цікавою є частина книги під назвою «Мадам Дюф повертається додому». Головним мотивом у ній є усвідомлення африканцями того, що вони дома і мають право розпоряджатися у своїй країні. Про те ж саме Ришард Капусцінський сказав в одному із інтерв'ю: «... сьогодні це вони господарі, вони володарі ситуації, приймають або не приймають, викинуть чи не викинуть, і це породжує зовсім інший тип взаємин. Це я мушу просити, щоб вони пустили мене у свою країну, а не приїжджаю і починаю верховодити» [1, с.51]. Сутність ситуації, про яку йдеться у цій частині, полягає у зустрічі у переділці потягу поляка, двох шотландців і африканки, «опасистої енергійної жінки у широкому, з буфами, яскраво-кольоровому боу-боу» [2, с.304]. На кожній із зупинок потягу африканка щось купувала і нарешті заповнила «із тріумфом» собою і своїми придбаннями майже все місце. «Дивлячись на мадам Дюф, на її повсюдність,

динамічне панування, монополію та безпардонну всевладність, – повідомляє своїм читачам автор, – я зрозумів, наскільки Африка змінилася. Мені пригадалося, як я подорожував цим поїздом кілька років тому. Я був один у переділці, ніхто не наважувався порушити спокій і обмежити комфорт європейця. А тепер власниця ятки в Бамака, господиня цієї землі, не змигнувши оком, витісняє з переділка трьох європейців, показуючи, що для них тут місця немає» [2, с.312]. Безумовно, не безпардонність жінки викликає у європейця задоволення, а те, що нарешті поведінкою африканців починає керувати почуття власної гідності.

Але тільки звільнення від колоніалізму у цьому процесі формування самосвідомості африканців не достатньо. Потрібно ще владнати взаємини між тими частинами, з яких складається континент. Тому найбільш важливими ми вважаємо ті протиставлення, які демонструють неоднорідність населення Африки, де, за словами Р. Капусцінського, «кожна велика спільнота має власну, окремішню культуру, оригінальну систему вірувань та звичаїв, свою мову і свої табу, і все це надзвичайно складне, вельми заплутане і таємниче» [2, с.42]. В «Гебані» неоднорідність Африки демонструють такі опозиції: «тутсі – гуту» («Лекція про Руанду»), «землероби банту – рухливі кочові туареги» («Сіль і золото»), «араби мешканці Занзібару – африканці мешканці Занзібару» («Занзібар»), «Кумасі – Аккара» («Структура клану»).

Але найбільш яскравим у відображенні внутрішніх протиріч в Африці є текст з назвою «Застигаюче пекло». За своїм обсягом це найбільша частина книги – 31 сторінка. У фокусі «Застигаючого пекла» – Ліберія і проблема відбитку рабовласницької системи на свідомості тих, хто перебував у стані невольників. Автор докладно описує історію країни, яка складалася із самого початку свого формування із американо-ліберійців, які оголосили, «що тільки вони є громадянами країни», і решти населення, дев'яносто дев'яти його відсотків, яким було відмовлено у цьому праві: прибульців і місцевого населення, мешканців савани та джунглів, християн і язичників, правителів Ліберії та їхніх рабів, нарешті, вже як наслідок революційних подій – жертв і катів, Монровії та світу вордлордів. Виклад подій революції («карикатурної», за словами автора [2, с.275]) і зміни диктаторів є підставою для формулювання Р. Капусцінським такої тези: «в певному – психологічному чи культурному – сенсі виходу з рабства немає. Або принаймні – що він надзвичайно складний і завжди тривалий» [2, с.275]. Доволі невтішний прогноз, зізнаємось.

Значимість для авторського світу Ришарда Капусцінського опозицій виявляється й на рівні побудови текстів, з яких складається книга «Гебан». Звернемось для прикладу до «Я, білий». Якщо співвіднести першу та другу її частини, явним стане їхнє протиставлення. Зіставимо просторові образи. У кожній з частин тексту йдеться про дільниці, які належать різним за расовою ознакою мешканцям. Найкращою є дільниця білих. Вона «розміщена найближче до моря... Це Oyster Bay, Ойстерська бухта: чудові вілли, затонулі у квітах сади, пухнасті газони, рівні, посипані галькою алеї. Так, жити тут справді комфортно, тим більше, що самому не потрібно нічого робити: все доглядає тиха, ретельна й непомітна прислуга. Чоловік тут переміщається так, як, напевно, роблять у раю: неспішно, вільно, із радістю, що опинився тут, зачарований красою світу» [2, с.50]. Друга дільниця, повідомляє автор – «кам'яна, жвава торгова дільниця» належить емігрантам з Індії, Бангладешу та Шрі-Ланка. Це середній простір життя, без надмірностей [2, с.50]. Ліплянки африканської дільниці розташовані «на піску, на голій, виснаженій землі» і життя «їхніх мешканців – паскудне, без шансів на поліпшення» [2, с.51]. З цього опису ясно, що добре тут усім, крім африканців. Але, якщо звернутися до другої частини, виявляється, що погано усім, крім африканців. Дільниця білих схожа на «золоту клітку», «гарна, завітчана і – нудна». Тому й її мешканці дільниці не отримують насолоди від перебування серед цієї краси, а лише й думають, «як дочекатися кінця контракту, купити на згадку шкіру крокодила чи ріг носорога і виїхати» [2, с.53]. Майже те ж саме відбувається і на другій дільниці: «Але що в ній робити? Куди піти? З ким розмовляти?» [2, с.54]. І також саме, як і білі, ці емігранти можуть лише згадувати рідну землю, мріяти про повернення. Знаком їхньої туги є свого роду ритуал: кожної суботи «мешканці цієї задушливої і тісної дільниці вирушають до моря» де вдихають його запах і дивляться на інший бік «цієї великої води», де «лежить їхній край, якого вони іноді вже навіть не знають: Індія» [2, с.51]. І тільки африканці позбавлені подібної туги: вони тут дома. Безумовно, те, що вони нарешті набули свободу і «можуть вільно ходити по головних вулицях цього стотисячного міста і навіть пробратися у білу дільницю» [2, с.51] не є ознакою справжнього покращення їхнього стану. Життя африканців продовжує залишатися «паскудним». Але відбулося дуже важливе: на відміну від тих же білих, яким «всюди було погано», африканцям, які усвідомили себе расою, хоча і чорного кольору, але «чистою» [Геб, с.53], повсюди добре, вони відчувають свою силу. Це тільки перші кроки. Перевага

поки лише на рівні самовідчуття, але зміни почалися. І читач слідом за автором також усвідомлює, наскільки важливими є ці зміни.

Висновки. Книга Ришарда Капусцінського «Гебан» спрямована головним чином не на інформування читача про природу Африки, соціально-політичні або культурні події, а на залучення до вирішення проблеми сутності духа Африки. Автор ділиться роздумами, зізнається, що не завжди має відповіді, і запрошує читача до спільної розмови, до процесу усвідомлення разом того, що відбувається в Африці, яким є рух її буття. Серед стратегій, які сприяють досягненню автором його мети – використання запитальних конструкцій, які, з одного боку, посилюють емоційність оповіді, а, з іншого, провокують реципієнта на приєднання до роздумів; повтори, які акцентують увагу читача на найважливішому з точки зору автора; поєд-

нання поняттєвої структури матеріалів (використання термінології соціально-політичної галузі) з художньою (застосування вербальних виражальних засобів, які сприяють емоційній впливовості тексту). Провідна роль у книзі «Гебан» належить також семантичним опозиціям: вони надають автору можливість в максимально стислій формі виразити сутність того явища, про яке йдеться. Переважним чином це такі протиставлення: «Європа – Африка», «минуле – майбутнє», а також ті, що сприяють виявленню складності та драматизму внутрішнього буття Африки – протидії між окремими країнами континенту, окремими групами населення. Все це дозволило Ришарду Капусцінському не тільки мотивувати своє розуміння Африки як пребагатого, різнобарвного космосу, але й спровокувати читача на діалог, метою якого є виявлення сутності духу Африки.

Список літератури:

1. Капусцінський Р. Автопортрет репортера. Київ: Темпора, 2011. 134 с.
2. Капусцінський Р. Гебан /пер. з пол. Олесь Герасима. Чернівці: Книги – XXI, 2019. 368 с.
3. Супрун Л. Концептуальність як домінуюча категорія публіцистичного дискурсу. Електронна бібліотека Інституту журналістики URL: <https://share.google/dZ2ktOM9gPS1D2fNf> (дата звернення – 25.12.2025)
4. Шевченко Л.Л. Методика концептуальних досліджень. Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. № 9. С. 52 – 56.

Musii V. B. COMMUNICATIVE STRATEGIES OF RYSZARD KAPUŚCIŃSKI IN HIS BOOK “THE SHADOW OF THE SUN” (“HEBAN”)

The object of this article is the book “The Shadow of the Sun” (“Heban”) by Polish journalist Ryszard Kapuściński. Most critics focus on the unusual nature of this book for a reporter: the predominance of the author’s interpretation of customs and events, a departure from factuality, and a gravitation toward a literary style. Therefore, the article states that the journalist’s main goal was not the presentation of information about what he saw, but an exploration of the spirit of the African continent. The purpose of the article is to examine the author’s narrative strategies for engaging his readers in mental activity for the understanding of the essence of those processes that could be explained by the peculiarities of worldview of Africans, their beliefs, their characters, their past, and events what were happening in Africa in the present. Among R. Kapuściński’s communicative strategies, the author of the article examines interrogative constructions in the book (question and answer, rhetorical question, chain of unanswered questions), the combination of the conceptual (terminology) and the artistic (means of artistic expression) techniques, the complication of verbal constructions with homogeneous linguistic means. This article focuses on the role of semantic oppositions as a narrative strategy aimed to highlight the most characteristic features of a phenomenon in the shortest possible form. The key semantic oppositions in “Heban” are “Africa – Europe” (“Africans – representatives of other countries”), “past – present” (“past – future”), and those oppositions that demonstrate the drama of internal contradictions (between separate countries on the African continent, between populations of different natural zones, between populations that avoided colonization and preserved their traditional way of life, on the one hand, and those Africans who survived colonization and the impact of apartheid). Attention is also drawn to oppositions at the level of narrative structure, when the first and second parts of the text characterize the same phenomenon, but offer opposing assessments. It is concluded that the primary goal of these communicative strategies is to transform the process of reading the book into a dialogue with the reader.

Keywords: journalism, communicative strategies, semantic opposition, conceptuality, conceptual apparatus, artistic, Ryszard Kapuściński.

Дата першого надходження статті до видання: 10.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.04.2026